

Met alle geweld

Voor Jim en Abbe

Hans Achterhuis

Met alle geweld

Een filosofische zoektocht

LEMNISCAAT

Voor deel XI ontving de auteur een NWO-subsidie van het programma
Maatschappelijke Component Genomics.

Derde druk, 2017

Copyright © 2008 Hans Achterhuis

© Foto Hans Achterhuis: Cindy Marler

© Omslagbeeld: Daniel Richter, *Kein Gespenst geht um*, 2002, oil on canvas,
292 x 236 cm, courtesy Contemporary Fine Arts, Berlin, photo Jochen Littkemann

Vormgeving omslag en binnenwerk: Marc Suvaal

Nederlandse rechten: Lemniscaat b.v., Rotterdam, 2008

Paperbackeditie ISBN 978 90 477 0127 9

Gebonden editie ISBN 978 90 477 0120 0

NUR 730

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt
door middel van druk, fotokopie, microfilm, geluidsband of op welke andere
wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Druk: Drukkerij Wilco, Amersfoort

*Dit boek is gedrukt op milieuvriendelijk, chloorvrij gebleekt en verouderingsbestendig
papier en geproduceerd in de Benelux, waardoor onnodig milieuverontreinigend
transport is vermeden.*

Inhoud

DEEL I Wijsgerige visies op geweld	17
<i>Hoofdstuk 1</i> Een filosofische zoektocht	19
A Drie ontdekkingen	19
B De gewelddadige tijdgeest	21
C Filosofie als zelfonderzoek	23
D Met alle geweld?	24
E Zuid-Afrika als microkosmos	27
<i>Hoofdstuk 2</i> Filosofie tussen krant en roman	31
A Een week van geweld	31
B Een wereld van angst	33
C Reflectie op geweld	35
D De plaats van de roman	37
E De vele bronnen en gezichten van het geweld	39
<i>Hoofdstuk 3</i> Vraagstelling en indeling: een leeswijzer	45
A Zes perspectieven	45
B Het doel-middelschema	45
C Structureel geweld	46
D De strijd om erkenning	47
E Het wij/zij-denken	48
F Wie zijn de daders?	49
G Moraal en politiek	50
H Rechtvaardige oorlogen en humanitaire interventies	50
I Mimetische begeerte en zondebokmechanisme	51
J De dierlijke natuur van de mens	52
K Preliminare vragen	53

DEEL II Preliminare opmerkingen: geschiedenis, definitie en afbakening van geweld	55
<i>Hoofdstuk 4</i> Een geschiedenis van geweld	57
A De aaibaarheidsfactor	57
B Toegenomen gevoeligheden	59
C Pijn en trauma	61
D Toegenomen geweld?	63
<i>Hoofdstuk 5</i> Op zoek naar een definitie	69
A Het tegengestelde van geweld	69
B Woorden en daden	70
C Taal en geweld	70
D De actuele discussie	72
E Een politieke oppositie	74
F Symbolisch en structureel geweld	75
G Natuurgeweld	77
H Een definitie	77
<i>Hoofdstuk 6</i> Belang en bereik van een definitie	79
A Taak van de filosoof	79
B Definities in soorten en maten	81
C De intentie	82
D Verbaal geweld en vrijheid van meningsuiting	84
E Bouwers en vernietigers van bruggen	89
F Het behoud van de wereld	91
G Roof en braak	92
H Het publieke en het private domein	94
<i>Hoofdstuk 7</i> Geweld en het kwaad	97
A De les van de literatuur	97
B Mimese en moraal	99
C Gevaarlijke teksten	101
D Begrijpen en bestrijden	105
E Gevaarlijke denkers	107
DEEL III Geweld als middel	113
<i>Hoofdstuk 8</i> De krijgskunst	115
A Over de oorlog	115
B De formule	116
C Doelen en middelen in de oorlogsstrategie	119

<i>Hoofdstuk 9 Oorlog en vrede: een literaire visie</i>	121
A Het militaire handwerk	121
B De anti-Von Clausewitz	122
C Meer dan een middel	123
D De rol van de moraal	124
E Het wij/zij-denken	124
F De strijd om erkenning	125
G De zondebok	125
H De menselijke natuur	126
I Geweldloosheid	127
J Fatalisme en Fortuna	128
K Koud en warm geweld	129
<i>Hoofdstuk 10 Hannah Arendt: maakbaarheid en politiek</i>	133
A De vos en de egel	133
B <i>Poiësis</i> en <i>praxis</i>	134
C De lof van Athene	134
D Plaats en rol van de tragedie	136
E Een modern vooroordeel	138
F Macht en geweld	139
G Actualisering	141
H Heiligt het doel de middelen?	142
<i>Hoofdstuk 11 De staat van geweld</i>	145
A De wijsgerige traditie: tussen Arendt en Hobbes	145
B De vervloekte staat	150
C De ambivalente staat: geschiedenis en filosofie	155
D Goed dat er politiek is?	160
E Mislukte staten	168
F De staat van veiligheid	175
<i>Hoofdstuk 12 Idealen en blauwdrukken</i>	181
A De miskende keizer	181
B Te hoge doelen	182
C De utopie	183
D Hitlers hoge doel	184
E Dierenbevrijding als doel	185
F Duyvendaks doelen	186
G Islamisme en terrorisme	189
H Rationele en irrationele doelen van terrorisme	192

DEEL IV Structureel geweld en terrorisme	197
<i>Hoofdstuk 13 After the Terror</i>	199
A Het perspectief van de utopie	199
B Een omstreden boek	203
C De inhoud	204
<i>Hoofdstuk 14 Weerwoord en discussie</i>	211
A Een politiek-correcte argumentatie	211
B Moraal en politiek	214
C Het postulaat van de maakbaarheid	217
<i>Hoofdstuk 15 Humanisme en broederschap, terrorisme en terreur</i>	221
A Drie Parijse denkers	221
B Actuele invullingen	225
C Heldendom en goedheid	228
DEEL V De strijd om erkenning	233
<i>Hoofdstuk 16 Een universeel principe</i>	235
A Gebrek aan erkenning	235
B Zinloos geweld	236
C Cultuurgerelateerd geweld	237
D Eerethiek	238
<i>Hoofdstuk 17 Het filosofisch begrip erkenning</i>	241
A Hegel als uitgangspunt	241
B Hegel-Kojève-Fukuyama	242
C Hegel-Honneth	244
<i>Hoofdstuk 18 Mythische verhalen</i>	249
A Oedipus	249
B De wrok van Achilles	250
C Kaïn en Abel	250
<i>Hoofdstuk 19 Erkenning en/of mimetische begeerte</i>	253
A Interpretatiegeschiedenis van een tekst	253
B Twee interpretaties	254
C Augustinus: goede en kwade navolging	254
D Navolging als neutraal principe	256
E Het raadsel opgelost?	257

<i>Hoofdstuk 20</i>	Bevrijdend geweld?	259
A	Geweld als therapie	259
B	Marx en Engels	260
C	Sartre	263
D	Een prediker van geweld	265
E	Fanon	266
F	Martin Luther King	268
G	Psychische gevolgen van geweld	269

<i>Hoofdstuk 21</i>	Hiërarchie en gelijkheid	271
A	Het perspectief van de Verlichting	271
B	<i>Homo hierarchicus</i>	272
C	De botsing van moderniteit en traditie	273
D	Occidentalisme en fundamentalisme	275
E	Oordelen en begrijpen	276

<i>Hoofdstuk 22</i>	Sekse en geweld	277
A	De traditionele plaats van de vrouw	277
B	Empirische gegevens	278
C	Fundamentalisme en terrorisme	280
D	De massamoord op vrouwen: actuele stemmen	281
E	Huiselijk geweld	284
F	Het slagveld van de seksualiteit	285
G	Twee wijsgerige misvattingen	288
H	Vrouwen en oorlog	292
I	Vrouwen en kinderen eerst	294
J	Beelden van geweld	296

<i>Hoofdstuk 23</i>	Het geweld van de filosofie	301
A	De grotmythe	301
B	Open en gesloten samenlevingen	301
C	Geweld en metafysica	305
D	Verdediging en lof van de wijsbegeerte	309

DEEL VI De eeuwige barbaren 311

<i>Hoofdstuk 24</i>	Wij/zij	313
A	Het vaderlandse ontwaken	313
B	Botsing van culturen?	315
C	De teloorgang van Joegoslavië	316
D	De evolutie van immuunsystemen	319
E	Grieken en barbaren	320
F	De noodzaak van een vijand	321
G	Angst en globalisering	321

<i>Hoofdstuk 25</i>	Religie en geweld	323
A	De strijd der stamgoden	323
B	Hermeneutiek en geschiedenis	325
C	Monotheïsme en geweld	326
D	Kruistochten	328
E	De grote angst	330
F	Islam en geweld	331
G	Angst en identiteit	333
<i>Hoofdstuk 26</i>	Natiestaat en nationalisme	335
A	Klasse en natie	335
B	Sterven voor de natie	337
C	De natiestaat als modern verschijnsel	338
D	Twee soorten nationalisme	340
E	De ideologie van het nationalisme	341
<i>Hoofdstuk 27</i>	Genocide	345
A	Het begrijpen van het onvoorstelbare	345
B	De Holocaust	346
C	Hutu's en Tutsi's	346
D	Dehumanisering	347
E	Zuiverheid en zuiveringen	348
F	Moderniteit en genocide	349
G	Conformisme	350
H	De mimetische kracht van geweld	352
I	Vrijheid en determinisme	354
<i>Hoofdstuk 28</i>	Carl Schmitt: een filosofische stem	357
A	Een mijnenveld	357
B	Politieke theologie	359
C	Het principe van de politiek	361
D	Van theologie naar technologie	363
E	De nomos van de aarde	365
F	Kritiek en evaluatie	367
<i>Hoofdstuk 29</i>	J.M. Coetzee: een literaire stem	371
A	<i>Wachten op de barbaren</i>	371
B	De barbaar als noodzakelijk vijand	372
C	Wie zijn de barbaren?	375
D	Bestaan de barbaren?	376
<i>Hoofdstuk 30</i>	Tussen kosmopolitisme en politiek van erkenning	379
A	Het wij-denken	379
B	Kosmopolitisme	380

C	Identiteit en geweld	383
D	Romaneske tegenwerpingen	385
E	Verschillen zijn verdacht	388
F	Een politieke benadering	391
G	Naar een politiek van erkenning?	393
H	Het kantiaanse probleem	395

DEEL VII De banaliteit van geweld 399

Hoofdstuk 31 Psychologie en filosofie 401

A	Het mysterie	401
B	De psychologisch wortels van het kwaad	402
C	Eichmann in Jeruzalem	407
D	Een doorsneepersoon	408
E	Contingentie en vrijheid	410
F	Slechte dictators?	412

Hoofdstuk 32 Daders in de Holocaust: monsters of normale mensen? 415

A	Gehoorzame daders	415
B	De macht van de ideologie	416
C	De conformistische dader	418
D	Een multifactoriële verklaring	419

Hoofdstuk 33 Terrorisme 421

A	Adolf Eichmann en Osama bin Laden	421
B	Wat bezielt de zelfmoordterrorist?	422
C	Rood geweld en moslimgeweld	424
D	Vissen in het water	424

Hoofdstuk 34 De folteraar 427

A	Een getuigeverslag	427
B	Martelingen, het zijn mensen waar het over gaat	429
C	Achtergronden	432
D	De actualiteit	435

Hoofdstuk 35 Banalisering van geweld? 437

A	Mohammed B. en Adolf Eichmann	437
B	Mijn artikel over geweld uit 1994	437
C	De Eichmann in onszelf	440
D	Het perspectief van het slachtoffer	441
E	De rol van de tijd	443
F	De bescherming door instituties	444
G	Conclusie	445

DEEL VIII	Moralisering van geweld	447
	<i>Hoofdstuk 36</i> Moraal en politiek	449
A	De morele mens en de immorele maatschappij	449
B	Lof van de hypocrisie	452
C	Het doel heiligt de middelen niet	454
D	De deugd van Rousseau	457
	<i>Hoofdstuk 37</i> Media en moraal	461
A	Mediatisering van de werkelijkheid	461
B	Een ambivalent proces	463
	<i>Hoofdstuk 38</i> Goed en kwaad als bronnen van geweld	465
A	De ambivalente deugd	465
B	Moorddadig idealisme	466
C	Een idealistische buitenlandse politiek?	469
D	Machiavellistisch idealisme	470
	<i>Hoofdstuk 39</i> Slachtofferschap	473
A	Gettonarcisme	473
B	Het lijden centraal	473
C	Het slachtoffer als moordenaar	475
	<i>Hoofdstuk 40</i> Wit en zwart	477
A	De apartheid voorbij	477
B	De les van de Tweede Wereldoorlog	479
C	Schurken en schurkenstaten	481
DEEL IX	Van rechtvaardige oorlog naar humanitaire interventie	483
	<i>Hoofdstuk 41</i> Historische bronnen	485
A	Een bijna vergeten traditie	485
B	Het belang van de traditie	486
C	Griekse argumentaties	488
D	Romeinse rechtsregels	490
E	Joodse profetenverhalen	492
F	Evangelische geweldloosheid	493
	<i>Hoofdstuk 42</i> Augustinus: kerkvader en Romeins filosoof	495
A	Een rechtvaardige zaak	495
B	De juiste bedoeling	496
C	De juiste autoriteit	498

D	Proportionaliteit	500
E	Combattanten en non-combattanten	500
F	De leer van het dubbele effect	501
G	Actuele voorbeelden	502

Hoofdstuk 43 Hugo de Groot: humanistisch rechtsfilosoof 505

A	Twee methodieken	505
B	Historische context	506
C	Een eeuwig natuurrecht	508
D	<i>Ius ad bellum</i>	508
E	De weg van Walzer	509
F	Van rechtvaardige oorlog tot kruistocht	511
G	<i>Ius in bello</i>	513

Hoofdstuk 44 Humanitaire interventie 515

A	Nationale belangen en moraal	515
B	Een nieuw fenomeen	519
C	Het zedelijkste volk op vredesmissie	521
D	Moraal en politiek van de interventie: acht bedenkingen	524
E	<i>Ius post bellum</i>	529

Hoofdstuk 45 De moraal als blinde vlek 535

A	Ongemakkelijke feiten en vragen	535
B	Staatsterreur	538
C	Schemerlanden	541
D	Tussen Melos en Mytilene	547

**D E E L X Een cultuur van geweld:
van zondebok tot schaarste** 553

Hoofdstuk 46 Markies de Sade: afscheid van de menselijke natuur 555

A	Natuur en cultuur	555
B	Preliminare opmerkingen	556
C	Op zoek naar de goede natuur	558
D	Hobbes noch Rousseau	559
E	Het onmogelijke beroep op de natuur	565
F	De schrijver en zijn lezers	566
G	Fascinatie voor geweld	569
H	Sadistische mensen of sadistische daden?	573

<i>Hoofdstuk 47</i> Hannah Arendt: ontkenning en verdringing	579
A De stichting van de eeuwige stad	579
B Andere stichtingsmythen	581
C Erkenning/miskenning	584
D De stichting van de staat Israël	586
E Het geweld van het begin	588
F Arendt en Benjamin	589

<i>Hoofdstuk 48</i> Walter Benjamin: op weg naar een kritiek van het geweld	591
A Een werk in quarantaine	591
B Een spook	592
C De verschrikking van het goddelijk geweld	593
D Postscriptum: de verleiding ontleed	597

<i>Hoofdstuk 49</i> René Girard: de zondebok als evolutionair en cultureel mechanisme	601
A Een tussenstop	601
B De oerscène	603
C Het ontstaan van religie en cultuur	604
D Jodendom en christendom	606
E Moderniteit en geweld	607
F Een theorie van alles?	609
G Mimetisme en geweld	612

<i>Hoofdstuk 50</i> Een wereld van schaarste?	617
A Filosofische overvloed versus reële schaarste	617
B Kaïn en Abel, landbouwer en herder	619
C De malthusiaanse val	621
D Je bent jong en je wilt wat	628

DEEL XI Natuurlijke oorsprongen van geweld 635

<i>Hoofdstuk 51</i> Filosofie en evolutie	637
A Sociale wetenschappen en biologie	637
B De mythe van Protagoras	639
C Humanisme	641
D Wijsgerige antropologie	642
E Het grote parlement der instincten	645
F Dierlijke agressie en menselijk geweld: continuïteit of breuk?	647

<i>Hoofdstuk 52</i> Konrad Lorenz: 'Ganzen zijn tenslotte ook maar mensen'	649
A De naakte aap?	649

B	Agressie en geweld	650
C	Agressie als positief fenomeen	651
D	Van remming tot liefde	653
E	Van dierlijke agressie tot menselijke agressie en geweld	656
F	De mens als evolutionair misbaksel	658

Hoofdstuk 53 Je hebt meer wapens dan je denkt 661

A	Gelijk en ongelijk van Lorenz	661
B	Wapens doden geen mensen?	663
C	Een cultuur van wapens	665
D	Günther Anders: de geantiqueerdheid van de mens	668

Hoofdstuk 54 Dierlijk en menselijk geweld 671

A	Literatuur en ethologie	671
B	Doelen en middelen van overlevingsmachines	671
C	Uiteindelijke en onmiddellijke doelen	677
D	Evolutionair-mediale verklaringen	681
E	Het zondebokmechanisme	682
F	De strijd om erkenning	683
G	De wij/zij-tegenstelling	685
H	Schaarste en mimetische begeerte	687

Hoofdstuk 55 Het morele dier 691

A	Literair darwinisme	691
B	Twee literair-darwinistische interpretaties	693
C	Ethiek en evolutie	698
D	Moreel graaien	701
E	Het Westen en de rest	705

E P I L O O G Leven met geweld 707

A	De verleiding van Syracuse	707
B	De utopie van geweldloosheid	709
C	Indammen van geweld	711
D	Wennen aan geweld?	713
E	Menselijke universalia	715
F	De penis en het mes	718
G	Lof van het conflict	720
H	Morele onverschrokkenheid in tweevoud	723

	Dankwoord	729
--	-----------	-----

	Bibliografie	731
--	--------------	-----

	Register	755
--	----------	-----

DEEL I

Wijsgerige visies
op geweld

Een filosofische zoektocht

A DRIE ONTDEKKINGEN

Wie schrijft over geweld, schrijf persoonlijk, of schrijf niet. Nadat ik besloten had geweld als thema te onderzoeken, speelde deze variant op een beroemde dichtregel uit Marsmans 'Tempel en kruis' (Marsman 1963, p. 179) mij voortdurend door het hoofd. Terwijl ik mij boog over mijn eigen geschiedenis en bibliografie, ontdekte ik dat ik van meet af aan veel over geweld had nagedacht en gepubliceerd.

In mijn eerste artikel na mijn proefschrift worstelde ik al met de spanning tussen de morele, soms moralistische visie op geweld van Albert Camus en de politieke en instrumentele opvatting van Jean-Paul Sartre (*De Nieuwe Linie*, 31-1-1970). In mijn eerstvolgende boek *De uitgestelde revolutie* formuleerde ik een aanklacht tegen het mondiale structurele geweld door onze wereld te schetsen als een uitvergroting van de Zuid-Afrikaanse apartheidsmaatschappij. In dezelfde tijd raakte ik betrokken bij de acties tegen martelingen die toen door Amnesty International werden opgezet. Als Nederlands afgevaardigde was ik in 1973 in Parijs aanwezig bij de start van deze wereldwijde campagne. Ik werkte mee aan een brochure (Amnesty International/Raad van Kerken, 1974) die de Nederlandse activiteiten ervan voor de kerken moest inaugureren. Ten slotte zocht ik via twee artikelen over Gandhi (Achterhuis 1976, 1977) naar een geweldloos of beter geweldarm – want op dit begrip kwam ik uit – alternatief voor de gewelddadige strijd tegen onrecht en onderdrukking.

Via een herlezing van deze en andere teksten uit een lang vervlogen verleden, die ik deels zelf vergeten was, deed ik een aantal ontdekkingen over mijzelf waar ik in dit inleidend hoofdstuk aandacht aan moet besteden. Tegelijkertijd boog ik mij recentelijk opnieuw over Albert Camus, het onderwerp van mijn proefschrift, en met een aan hem ontleende stelling formuleer ik mijn eerste ontdekking. In zijn dagboek aantekeningen stelt Camus dat grote denkers en schrijvers meestal één of twee eigen 'waarheden' ontwikkelen. Dat lijkt niet veel, maar je moet het afzetten tegen de opvatting van Camus dat de meeste auteurs helemaal geen eigen waarheid te melden hebben. Ze leggen uit, praten na, becommentariëren of kritiseren wat anderen aan waarheden hebben voortgebracht. Als hij naar zijn eigen werk kijkt, constateert Camus dat dit in eerste instantie rond twee 'waarheden' draait: het absurde en de opstand. Daarvan stelt hij: 'De

voortgang van het denken vindt bij mij niet in een rechte lijn plaats, maar volgens een soort spiraal.' Steeds komt Camus, zowel in zijn filosofisch werk als in zijn toneelstukken en romans, terug op deze twee thema's. Dat gebeurt dan wel op een steeds hoger plan. Verrijkt door omzwervingen en uitweidingen op andere terreinen komen het absurde en de opstand steeds in bredere settings en contexten terug.

Als ik stel dat ik mij in het beeld van de spiraal herken, dan is het laatste wat ik beoog mijzelf met een auteur van het formaat van Camus te vergelijken. Maar het werd mij retrospectief wel duidelijk dat geweld zo niet een waarheid, dan toch wel een voortdurende obsessie in mijn denken is geweest. In zijn interessante studie over schaarste, waarin hij onder andere mijn boek *Het rijk van de schaarste* (1988) uitvoerig bespreekt, heeft Rutger Claassen, met wie ik het op andere punten soms oneens ben, in elk geval gelijk als hij in mijn werk 'de geweldsthese' benadrukt (Claassen 2004, hoofdstuk 3). Ook in mijn volgende studie over utopieën kwam deze these terug. Een van de meest onverwachte ontdekkingen die ik in dit onderzoek deed, betrof de extreme gewelddadigheid van veel utopisch denken. Kortom, geweld was kennelijk een onontkoombaar thema dat ik, ook als ik dacht met heel andere onderwerpen bezig te zijn, niet kon ontlopen.

Mijn tweede ontdekking verwoord ik met een observatie van een hedendaags auteur, Eelco Runia, in wie ik een geestverwant herken in mijn zoektocht naar bronnen en verschijningsvormen van geweld. In een schitterend essay over de historici Huizinga en Presser merkt hij op dat dezen misschien wel altijd auteurs op zoek naar hun onderwerp waren gebleven, als historische gebeurtenissen hen er niet met de neus bovenop hadden gedrukt. Zeker, hun onderwerp was 'een stuk van henzelf', maar er moest wel iets gebeuren om hun dat duidelijk te maken. 'Pas in de loop van de tijd en onder invloed van gebeurtenissen waarover zij geen controle hadden – een oorlog, een genocide, een expositie ter gelegenheid van het driehonderdste geboortejaar van Rembrandt – [namen hun thema's] de gedaantes aan waar zij nimmer meer omheen konden.' (Runia 1999, p. 145 e.v.)

Welke recente 'gebeurtenissen' dat voor mij waren, laat zich raden. De humanitaire interventie in Kosovo – de eerste keer sinds de politio-nale acties dat Nederland officieel in oorlog was –, de aanslag op de Twin Towers, de moord op Fortuyn, de Amerikaanse invasie van Afghanistan en Irak, de toenemende maatschappelijke verharding: het waren evenzovele aansporingen om me te verdiepen in het 'stuk van mijzelf'. Ik kan mij er niet aan onttrekken om, zoals Foucault dat noemt, 'actualiteitsanalyse' te bedrijven. Wat mij in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw op het geweldsthema bracht, was de ontdekking van de problematiek van de derde wereld. Vooral mijn toenmalige werk bij het werelddiakonaat van de Nederlands Hervormde Kerk confronteerde mij met het grote mondiale vraagstuk van het geweld. De ervaring van de Vietnamoorlog en van de

bevrijdingsstrijd in zuidelijk Afrika vormde een vanzelfsprekende achtergrond waartegen mijn denken over geweld zich toen ontvouwde.

Hiermee kom ik op mijn laatste ontdekking. Ik schrok namelijk van de manier waarop ik in het verleden over geweld had geschreven. Ondanks of misschien juist dankzij mijn sterke betrokkenheid bij de problemen die ik aan de orde stelde, was mijn toon als het over geweld ging, analytisch en afstandelijk. Geweld was voor mij niet meer dan een middel dat 'goed' – voor bevrijding en emancipatie – of 'slecht' – voor uitbuiting en onderdrukking – kon worden ingezet. Op koele toon analyseerde ik, vooral door de bril van Sartre, de politieke effecten van geweld. In *Filosofen van de derde wereld* (1975) besprak ik bijvoorbeeld op uiterste positieve wijze de ideeën van Mao Zedong over geweld. Overigens was ik wat dit betreft een kind van mijn tijd. In de recensies werd mijn boek alom lovend besproken, het beleefde dan ook vele herdrukken.

Eén recensent had bezwaren. Cornelis Verhoeven, auteur van *Tegen het geweld* (1967), kritiseerde de gemakkelijke manier waarop ik geweldgebruik legitimeerde. In een tijdperk waarin binnen een 'theologie van de revolutie' (Rendtorff en Tödt 1968) de theorie van de rechtvaardige oorlog weer werd opgepoetst, dit keer ten behoeve van alle onderdrukten, was er voor de tegenpositie van Verhoeven evenwel nauwelijks aandacht.

B DE GEWELDDADIGE TIJDSGEEST

Dat *Tegen het geweld* (Verhoeven 1967) al snel in de ramsj belandde en dat mijn eigen *Filosofen van de derde wereld* een succes werd, was geen toeval. Het had alles te maken met de niet alleen 'geweldige', maar ook gewelddadige geest van die tijd. Het essay van Hannah Arendt *Over geweld* (Arendt 2004a), toentertijd ongelukkig vertaald als *Geweld, macht en onmacht* (Arendt 1970), deelde bijvoorbeeld het lot van Verhoevens boek. Arendt keerde zich vooral tegen de verheerlijking van het geweld door Jean-Paul Sartre. Dat werd haar niet in dank afgenomen. Terwijl Sartres bloeddorstige voorwoord bij *De verworpenen der aarde* van Frantz Fanon op de toen populaire derdewereldmarkten in gestencilde vorm in dikke stapels werd verspreid door allerlei actie- en vredesgroepen, waar ik ook toe behoorde, lag Arendts essay bij De Slegte te verstoffen.

Juist omdat ik er zelf ook in meegesleurd werd, is het moeilijk om deze gewelddadige tijdgeest, die uitliep in wat door Antoine Verbij zo fraai is gedocumenteerd als *Tien rode jaren*, achteraf kritisch te beoordelen. De veranderende visies op de Tweede Wereldoorlog en de Duitse bezetting spelen er in elk geval een belangrijke rol in. Ik ben opgevoed en groot geworden met spannende jongensboeken die verhaalden over de heldhaftige verzetsstrijd die wij Nederlanders tegen de nazi's gevoerd hadden. Vanaf de jaren zestig werden er langzamerhand vragen gesteld bij deze fraaie rol van de generatie van mijn ouders. Voor mij waren *Volg het spoor terug* en

Van het kleine koude front, waarin de Leidse criminoloog Nagel onder het pseudoniem J.B. Charles de mythen van het vaderlandse verzet deconstrueerde, beslissend.

22

Wat Charles echter niet onderuithaalde maar juist versterkte, was het moralistische zwart-witdenken over de Tweede Wereldoorlog dat ik in deel VIII uitgebreid zal onderzoeken. De meerderheid van de Nederlanders mocht dan misschien niet 'goed' zijn geweest, maar dat maakte het verzet van een minderheid er alleen maar grootser en moreel beter op. Met de babyboomgeneratie die mij op de hielen zat, nam ik mij voor het falen van de generatie van mijn ouders in zekere zin te wreken. De normale botsing der generaties werd zo vooral een poging om het in de strijd tegen onrecht en onderdrukking beter te doen dan onze ouders. Gelukkig ontdekte men overal om ons heen 'nieuwe' fascistieën, zodat wij inderdaad het roemruchte verzet uit de Tweede Wereldoorlog konden overdoen. Sartre en Marcuse, de leidende denkers uit die tijd, stelden bijvoorbeeld dat de Verenigde Staten een door en door fascistisch land waren waarin al concentratiekampen werden ingericht, en zij plakten hetzelfde etiket ook moeiteloos op conservatieve partijen en regeringen in Europa.

In de strijd voor een betere wereld speelde het geweld een zuiver instrumentele rol, waarbij geen kritische vragen werden gesteld. Dat deed men tenslotte ook niet bij het geweld van het verzet tegen de Duitsers dat absoluut rechtvaardig was. Welnu, dat gold des te meer voor de wereldwijde strijd tegen imperialisme en fascisme die wij in Nederland, overigens meestal alleen maar met de mond, van harte ondersteunden. De beroemde poster van Ernesto Che Guevara, die opgeroepen had tot het creëren van meer Vietnams, sierde menige studentenkamer, zeker na zijn gewelddadige dood in 1967 in Bolivia.

Ik kan niet ontkennen dat deze moralistische en gewelddadige tijdsgeest mij sterk aansprak. Het bericht van de moord op Che Guevara, dat ik tijdens een druivenpluk in de Vogezes vernam, raakte mij diep. En ook al had ik zelf nauwelijks directe ervaringen met geweld, toch kwam het via mijn omgeving steeds dichterbij. Ik mocht dan wel Kairos, de groep die het geweldloze verzet van ds. Beyers-Naudé ondersteunde, vertegenwoordigen in de redactie van *Amandla*, het maandblad van de anti-apartheidsbeweging, maar dat betekende niet dat ik de gewapende strijd van de ANC'ers die ik ontmoette, afwees. En met mijn studenten, van wie er velen actief waren in de kraakbeweging, theoretiseerde ik zonder al te veel scrupules vrijelijk over de vraag hoever je mocht gaan in het gewelddadige verzet tegen het gezag. De vele terugblikken op die tijd waartoe de affaire rond Wijnand Duyvendak in augustus 2008 aanleiding gaf, verschaften een goed beeld van die tijdgeest. Aan de affaire-Duyvendak en de nasleep daarvan besteed ik aandacht in deel III, waarin het doel-middeldenken centraal staat.

Dat geweld iets anders kon zijn dan een simpel instrument dat men

in kleine of grotere doses kon inzetten, kwam niet bij ons op. Mijn ogen werden pas gedeeltelijk geopend toen een nette studente van hoge komaf in een studiegroep verontrust bekende dat zij meegesleurd was door haar eigen geweldgebruik. Bij krakersrellen had zij een grote spiegelruit van een bank ingegooid. Daar was volgens de mensen om haar heen niets mis mee; het ging hier immers om een legitiem middel in de strijd tegen het grootkapitaal. Zij was echter in de war geraakt door de kick die zij kreeg van het versplinterde glas. In een roes wilde zij doorgaan, meer ruiten ingooien, de politie met stenen bekogelen. Het geweld was geen middel meer dat zij rationeel kon inzetten: het kreeg haar in de greep. Zij beschreef haar ervaring zo verwarrend oprecht dat ik mij gemakkelijk kon voorstellen dat met mij hetzelfde zou gebeuren.

Dankzij een persoonlijke kennismaking met Ivan Illich, een denker die al centraal stond in mijn *Filosofen van de derde wereld*, werd mij vervolgens langzaam duidelijk dat verzet tegen onrecht en onderdrukking beter langs vreedzame weg kon plaatsvinden. De vanzelfsprekende geweldloosheid die de bij de strijd voor de derde wereld nauw betrokken vriendengroep rond Illich belichaamde, overtuigde mij op een existentieel niveau. Tegelijkertijd verhinderde ze mij om me op een meer reflexief niveau terug te buigen over de gewelddadige tijdsgeest waar ik deel van had uitgemaakt. Daar kwam ik pas echt toe nadat ik begonnen was met het schrijven van dit boek.

C FILOSOFIE ALS ZELFONDERZOEK

‘Er is niets dat de geest scherper concentreert op een vraagstuk dan de ontdekking dat men het bij het verkeerde eind heeft gehad.’ Deze uitspraak van de Amerikaanse socioloog Nathan Glazer lijkt mij treffend. Ik wil niet alleen het geweld zelf begrijpen, ik wil ook mijzelf begrijpen en in algemene zin begrijpen waarom er in de jaren zestig en zeventig zo lichtvaardig met geweld werd omgesprongen. Juist om de positieve erfenis van die jaren te kunnen bewaren, is het nodig dat we de uitwassen en ontsporingen uit die tijd onderzoeken en kritiseren. Dit lijkt mij belangrijker dan de schuld-bekentenissen die men tegenwoordig van vooral neoconservatieve zijde graag over dit tijdvak wil horen.

Hoe dit ook zij, toen ik vervolgens weer expliciet over geweldgebruik ging schrijven voor de bundel *Het beest in de mens* (Achterhuis 1994), wist ik dat niet alleen de inhoud maar ook de toon totaal anders moest zijn. Wat ik toen voor het genoemde artikel stelde, wil ik graag voor dit hele boek herhalen. De rij van denkers en teksten die ik ga bespreken, is niet samengesteld via het lemma ‘geweld’ uit een filosofische encyclopedie of via een per computer opgeroepen (bibliotheek)bestand. Voor mij gaan de denkers en de teksten die ik aan de orde stel, terug op heel persoonlijke ervaringen en emoties. In bepaalde perioden hebben die teksten

mij antwoorden gegeven op de vraag naar het geweld. De zoektocht die ik onderneem, is daarom minstens evenzeer van existentiële als van academische aard.

Misschien moet ik met Foucault – een van deze vroegere bronnen van inspiratie – gewoon stellen dat het hier om ‘filosofie’ gaat (Foucault 1984, p. 14). Want ‘wat is filosofie vandaag de dag’, vraagt hij met recht in het voorwoord van een boek waarin hij een totaal nieuwe richting in zijn denken inslaat, ‘als ze geen kritische zelfwerkzaamheid van het denken is? En als ze in plaats van te rechtvaardigen wat men al weet, geen poging is te weten te komen hoe en in hoeverre het mogelijk zou zijn anders te denken, [...] jezelf in het waarheidsspel te veranderen?’

24

Is het mogelijk ‘anders te denken’ over geweld? Kunnen wij buiten de schema’s treden van doel-middel, de strijd om erkenning, het wij/zij-denken, de tegenstelling tussen goed en kwaad, het aanwijzen van zondebokken of het schuldig verklaren van de menselijke natuur? Is het haalbaar om, geconfronteerd met ideeën, beelden en theorieën over geweld die je schokken en die je soms in eerste instantie graag zou afwijzen, ‘jezelf in het waarheidsspel te veranderen’? Het antwoord ligt bij het begin van mijn zoektocht allerminst vast, maar Foucault heeft gelijk: ‘Het filosofisch vertoog wordt lachwekkend als het van buitenaf anderen de wet wil voorschrijven, hun wil vertellen wat waarheid is.’ Alleen door zelf op weg te gaan, is het mogelijk te ontdekken of bovenstaande vragen antwoorden kunnen krijgen. Foucault typeerde aan het eind van zijn leven de boeken die hij geschreven had, als ‘ervaringen’ (Devos 2004, p. 111). Een boek was volgens Foucault pas interessant als het voor zowel de schrijver als de lezer een risico inhield, als het meer was dan een eenvoudige overdracht van kennis. ‘Een ervaring is iets waaruit men veranderd tevoorschijn komt. Het boek verandert mezelf en verandert wat ik denk. [...] Die ervaring maak ik eerst zelf door, en daarna nodig ik anderen uit ze met mij te voltrekken.’

Deze woorden van Foucault maak ik graag tot de mijne. Het onderwerp van het geweld nodigt uit tot het inslaan van gevaarlijke wegen waarop ongetwijfeld vele ‘bloemen van het kwaad’ (Baudelaire 1961) soms verleidelijk geuren. Maar wie geen risico’s wil lopen, dient de zoektocht naar de bronnen van het geweld waarin ieder zichzelf kan tegenkomen, niet te ondernemen.

D MET ALLE GEWELD?

De titel van mijn boek heeft een ironische ondertoon. Alsof het mogelijk zou zijn om ‘met alle geweld’ de veelvormige verschijningsvormen van het geweld te doorgronden en te verhelderen! Toch zit er in de titel ook een niet geringe pretentie verborgen. Ik streef ernaar zoveel mogelijk verschillende facetten en gezichten van geweldgebruik in onderling verband te

presenteren. Meestal beperken studies over geweld zich tot een enkel aspect: staatsgeweld, seksueel geweld, terroristisch geweld, oorlogsgeweld, huiselijk geweld, enzovoort. Mijn uitgangshypothese is dat er minstens tussen een aantal van deze aspecten nauwe verbindingen bestaan en dat een diversiteit van wijsgerige benaderingen deze verbindingen zichtbaar kan maken. Sterker nog, ik vermoed dat via de vicieuze cirkel van het geweld die nog vaak ter sprake zal komen, de verschillende verschijningsvormen elkaar beïnvloeden, in stand houden, versterken en soms zelfs veroorzaken. Enkele vooral persoonlijk getinte en metaforisch gerichte suggesties moeten hier volstaan om mijn hypothese te ondersteunen.

In het artikel dat als een voorstudie van dit boek gezien kan worden (Achterhuis 1994), had ik het over de 'in vele opzichten broeierige sfeer' van het Straatsburg van 1967, waar ik toen studeerde en waar zowel het geweld van mei 1968 als dat van de Zesdaagse Oorlog tussen Israël en de Arabische staten 'zich als een soort onweersdreiging aankondigde', om zich met 'de noodzaak en voorspelbaarheid van een donderbui' te ontladen. Deze metafoor lijkt mij passend om ook het huidige maatschappelijke klimaat aan te duiden. Lokale voorspellingen van of eenduidige verklaringen voor uitbarstingen van geweld zijn moeilijk te geven. Maar dat er ont-ladingen zullen komen, zal door weinig waarnemers worden betwijfeld.

Dezelfde metafoor, overigens ontleend aan de Groningse criminoloog Willem de Haan, gebruikte Kees Schuyt in een *Volkskrant*-column (28-1-2004) om de moord door een Turkse scholier op de adjunct-directeur van het Haagse Terra College te duiden. Iedereen kwam volgens Schuyt, net als na de moorden op Fortuyn en later Van Gogh, direct met allerlei verklaringen aanzetten: 'te ver doorgesloten secularisatie, te ver doorgevoerd individualisme, verval van normen en waarden, typische kenmerken van de Turkse cultuur', enzovoort. Terecht wijst Schuyt dit soort snelle verklaringen van de hand, omdat ze suggereren dat deze schietpartij een min of meer geïsoleerd incident zou zijn zonder verbanden met straatgeweld, verbaal geweld, televisiegeweld, kortom met een steeds gewelddadiger cultuur. In dit kader past de hierboven gebruikte metafoor: 'Dat het gaat onweten laat zich goed voorspellen, maar waar en wanneer de bliksem zal inslaan is onmogelijk precies aan te geven. In zijn betrekkelijke onvoorspelbaarheid is ieder concreet geval van [...] geweld met een blikseminslag te vergelijken.'

Het (maatschappelijk) klimaat veranderen, is voor de filosoof te hoog gegrepen. Hoogstens mag van hem worden verwacht dat hij de gevaarlijke punten in het landschap waar de bliksem onvermijdelijk een keer zal inslaan, lokaliseert en zo enigszins beveiligt. En misschien kan hij met zijn analyses zelfs helpen om hier en daar een bliksemafleider te installeren. Wanneer ik hierin zou slagen, zou in elk geval een van de doelstellingen van mijn boek bereikt zijn.